



# SANDNES TIL FORLYSTELSE

## TIDLIG TURISME OG FRILUFTSLIV

Dokumentet er utarbeidet som:

- kunnskapsgrunnlag i plan og byggesaksprosesser
- kunnskapsgrunnlag for de som ønsker å bli kjent med historien og lokal identitet gjennom fysiske spor
- supplement til registreringene i Kulturminneregisteret

# SANDNES TIL FORLYSTELSE

## TIDLIG TURISME OG FRILUFTSLIV



*Jærhushytte i en liten hyttegrend fra mellomkrigstid i lia bak Øykhagen, Hommersåk.*

### Opplevelse og rekreasjon

Spektakulær naturopplevelse og rekreasjon i landlige omgivelser. Dette er kvaliteter ved Stor-Sandnes-bygdens natur- og kulturlandskap som lenge har vært etterspurt – fra bygdens nære naboer og fra langveisfarende turister.

**Landliggere** (byfolk med sommeropphold på landet) og **båtturisme** er stikkord som mye av utviklingen i andre halvdel av 1800-tallet kan knyttes til. To institusjoner som er gjensidig avhengige og som fikk stor betydning for bygdene det gjaldt. Det påvirket infrastruktur som etablering av rutebåter og brygger, ga fiskerbondens kombinasjonsbruk «et ben til å stå på», forsterket handelsnettverket mellom by og land med avtaler om salg av gårdens produkter – og førte til kulturutveksling mellom by og land.

**Stavanger Turistforening**, etablert 1887, er en minst like viktig faktor i fortellingen om friluftslivet i Sandnes. En driver som satt Stavanger-regionen på kartet i konkurransen om turistene – i moderne språkbruk en «verdiskaping» med utgangspunkt i fjordlandskapet. Som «motkonjunktur» til 1880-tallets økonomiske krakk, en av de største i Stavangers historie.

**Urbaniseringen i regionen** er bakteppet for framveksten av «friluftslivet». Parallelt med byveksten kom et nytt syn på betydningen av frisk luft, sol, landlige omgivelser og **fritid for helse og velvære**. Til å begynne med et gode for de bemidlede, etter hvert kom flere med – som en følge av den alminnelige velstandsutviklingen, men ikke uten arbeiderbevegelsens kamp for **retten til ferie**. Først med Arbeidervernloven i 1936 fikk arbeidstakere lovfestet rett til 9 dagers ferie med lønn. Ferieloven av 1947 ga industriarbeidere og store funksjonærgrupper rett til 3 uker.

Stor-Sandnes ble tidlig **Stavangers grønne lunge**. Omegnskommunene stilte opp med natur- og kulturlandskap, og svarte på et behov som vokste i takt med urbaniseringen av stavangerhalvøya, en urbanisering som etter hvert også

## INNHold

|   |    |
|---|----|
| Opplevelse og rekreasjon                  | 1  |
| Oppdagelsen av landskapet                 | 3  |
| Dampbåter på søndagsturer                 | 5  |
| Før dampen                                | 6  |
| Rutebåttrafikken                          | 7  |
| Dampskipsbryggene                         | 8  |
| Veiene                                    | 9  |
| De gamle båtstø- og naustplassene         | 9  |
| Fritidsbebyggelsen                        | 10 |
| Landsteder og lystgårder                  | 10 |
| Landliggere – 1800-tallets «Inn på tunet» | 11 |
| Feriehjemmene                             | 13 |
| Hyttestiler                               | 16 |
| Hoteller og overnattingssteder            | 18 |
| Turistforeningen                          | 19 |
| Fjordene                                  | 19 |
| «Innenfor Jæren og sønnenom fjordene»     | 20 |
| Kilder                                    | 24 |

Finner dere feil og mangler, vennligst registrer disse her:

[Kulturminner i Sandnes kommune \(arcgis.com\)](https://www.arcgis.com)

[Link til Kulturminneregisteret](#)



omfattet byen innerst i Gandsfjorden og dens omegn. I mangel av egen bymark ble Lifjellet Stavangers bymark da turistforeningen kjøpte et stort område i 1934.

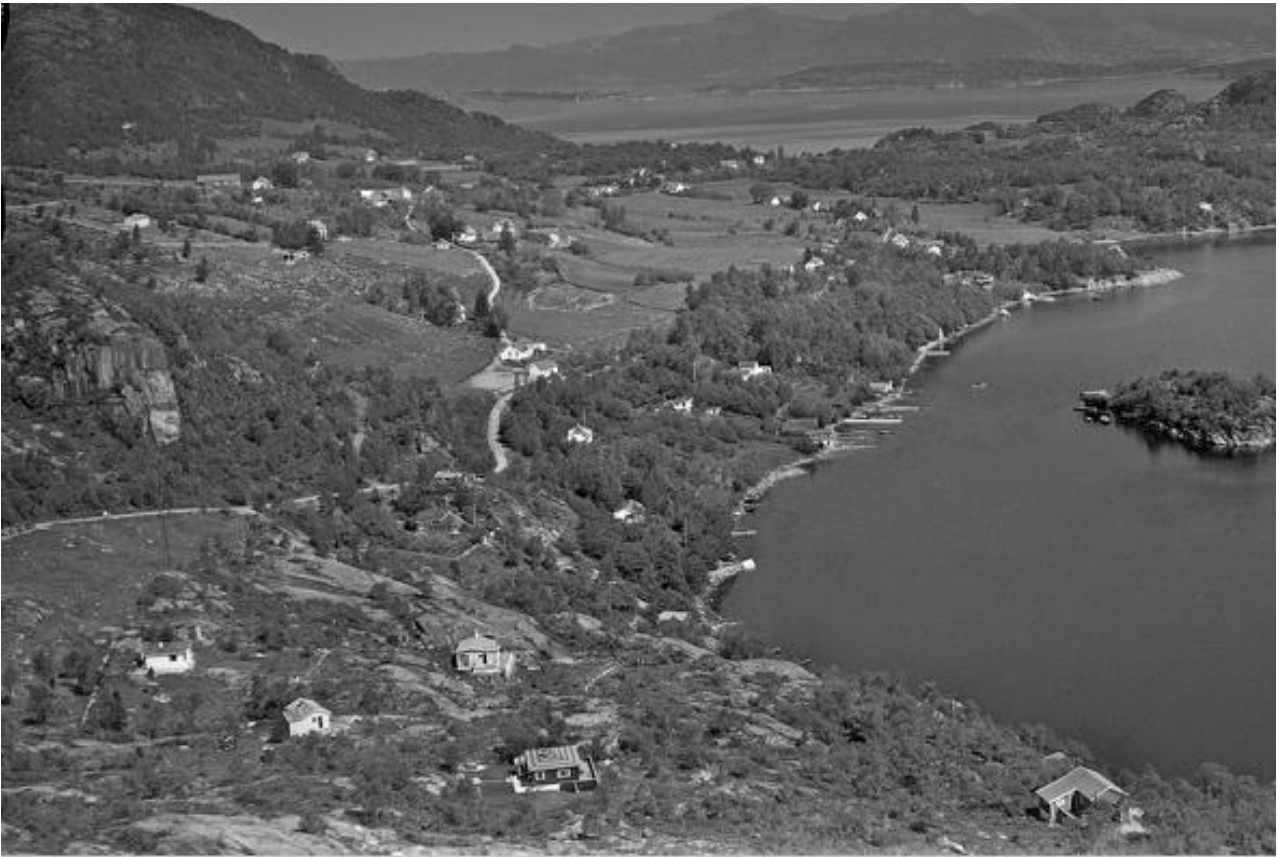
De eldste landstedene i registreringsmaterialet ble bygd av stavangerborgere fra byens øvre sosiale lag. Brødrene Haabeth bygde Villa Hasselbakken i Ganddalen i 1880 og hermetikkfabrikkeier og trelasthandler C. Hauge Thiis bygde Haugstuen på Ims 1897–98.

Stavangerbasert var også den første sosiale fritidsbebyggelsen i Sandnes med Håndverksvendnes Feriehem på Lauvås 1917 og Bakersvendenes Feriehem på Lauvik i Høle i 1920.

De første mer vanlige hyttene kom før første verdenskrig og Riska var ute tidlig. Hyttebyggingen bredte om seg i mellomkrigstid og skjøt for alvor fart i etterkrigsårene da bredere lag av befolkningen kom med.

**Kommunesammenslåingen i 1965** betød et tidskifte for fritidsbebyggelsen. Den nye Bygningsloven av 1965 påla kommunene å lage generalplan for hele kommunen. På landsbasis var det fra 1950-tallet av en voksende bekymring for folks tilgang til strandsonene rundt de store byene. I kjølvannet av Bygningsloven fra 1965 kom det et generelt **byggeforsbud i et 100 m's belte langs sjø**.

Sandnes kommune inntok en stadig mer restriktiv holdning til hyttebygging og innførte i 1970 en vedtekt til bygningsloven som innebar et generelt forbud mot ny hyttebygging på fastlandet. Sandnes er i dag den største hyttekommunen i Rogaland og har litt over 2300 fritidsboliger. De fleste hyttene eies av folk bosatt i Rogaland, 2/3 av folk som ikke bor i Sandnes. Litt over 700 hytter ligger innenfor 100-metersbeltet, og trolig er det her vi finner noen av de eldste. Det er bare et lite utvalg av fritidsbebyggelsen som er med i Kulturminneregisteret, og stort sett de eldste. Registeret har med 57 kulturminner knyttet til fritidsbosettingen, hvorav 39 gjelder hus. Tapet, sett ut fra de tidligste registrerte, er 41 %, hvilket er over gjennomsnittet for kommunene som helhet. En god del av disse sto i det som ble byggefelt rundt tettstedet Hommersåk.



*Eskeland fotografert av Widerøe i 1956, i retning Bersagel. Gårdsbebyggelse og hyttebebyggelse ligger i klart avgrensede soner. Tunområdet på Eskeland ligger på høyden som følger veilinjen innover til venstre. Hyttene på Kattaberget nærmest ligger i et typisk restareal i gårdslandskapet, karrig, men med fin utsikt. Et annet «hyttefelt» ligger i et belte mellom strandkanten og Bersagelveien. Alle de små hyttene på Kattaberget vi ser her er mye tilbygd i dag. (ika-w094040\_)*

## Oppdagelsen av landskapet



Carl Peter Lehmanns maleri av Kjerag 1820–25. Lehmann var en dansk, svensk allsidig kunstner og maler som oppholdt seg mye i Norge. Han var på denne tiden teatermaler og maskinsjef ved Bergen Theater. (Digitalt museum NG.M.03281)

Under påvirkning av romantikken vokste det på slutten av 1700-tallet fram et nytt syn på landskapet. Det karrige og rå naturlandskapet fikk nå en egenverdi, ved siden av det kultiverte og det grøderike. Alt fra begynnelsen av 1800-tallet hadde vitenskapsmenn og kunstnere tatt ut på oppdagelsesferder i fjell- og fjordlandskapet på Vestlandet, kunstmalerer som I.C. Dahl og J. Flintoe malte storslagne bilder der naturen fikk stor plass. De var del av en europeisk trend, men gikk også inn i nasjonsbyggingen etter 1814. Pionerturistene på 1830-40 skrev begeistrede reiseskildringer om vill og vakker natur og fyrte opp reiselysten. De fleste beskrivelser den første tiden gjaldt den sentrale fjellheimen. Men Carl Peter Lehmann (1794–1876) må tidlig ha funnet veien langt inn i Lysefjorden. I et maleri fra 1820-25 har han med sin pensel skildret *Kjerag* i dramatisk lyssetting.

Victor Hugo (1802–1885) brakte Lysefjorden inn i verdenslitteraturen, og må ha pirret nysgjerrigheten ytterligere, da han beskrev et sjeldent naturfenomen ved Kjerag på sin måte i romanen «Havets arbeidere» 1866 (JB 1977 s. 134).

*«Aller frygteligst optrer naturkreftene i det merkelige sundet som ligger i det nordlige Europa, Lysefjorden. Lysefjorden er det forferdeligste av alle havets korridorskjær. Alle er slikt skjærs egenskaper finnes her samlet. Det ligger på den 59. breddegrad, like ved der Stavangerfjorden skjærer seg inn i Norges kyst. Vannet er tungt og svart og ryster i en feber av uavbrutte stormer. Midt i dette farvann, i denne ørken, går en stor dyster gate. En gang på fem miles lengde mellem to fjellvegger på tre tusind fots høide, slik er det billede som åpner sig for vårt blikk. I Lysefjorden er vannet nesten alltid rolig, himmelen er klar, et forferdelig sted. Hvor er vinden? Ikke i luften. Hvor er tordenen? Ikke i himmelen. Vinden er i havet, tordenen er i fjellet. Av og til ryster vannet som marken i et jordskjelv. Av og til kan en høre tordenen uten at en sky er å se på himmelen.*

*En lysstråle skyter ut fra fjellveggen i tusen eller femten hundre fots høide over havet. Dette lynet skyter frem og trekker sig tilbake som en boomerang. Det trekker sig sammen og utvider sig, borer sig i fjellet tversover, trekker sig tilbake til den andre fjellveggen. Så skyter det ut igjen, begynner på nytt, mangedobler sine hoder og tunges, rammer hvor det faller sig, begynner på ny frisk. Så lukker den endelig. Fugleskarene flykter. Intet kan være mere mysteriøst enn denne artilleriilds, som kommer fra den ukjendte. Ett fjell angriper det annet. Fjellveggene bombarderer hverandre. Denne krigen vedkommer ikke menneskene. Det er hatet mellom to av grunnens klipper som slår ut. I Lysefjorden forvandler vinden sig til damp, fjellet gjør tjenestes som sky., og torden som en vulkan i utbrudd. Dette merkelige sundet er et elektrisk batteri, dets elementer er de to fjellveggene.»*



Anders Beer Wilse, 1918 Prekestolen (Galleri Nor NBR9404:14572).



Anders Beer Wilse, 1918, Innerst i Lysefjorden. (Galleri Nor NF.09523-053)

Prekestolen ble «oppfunnet» i 1901. Det skal ha vært kaptein Erik Tostensen Hana på Oscar II som gjorde Turistforeningen oppmerksom på at fjellformasjonen, som lokalt gikk under navnet Hyvlatonnå, lignet en prekestol (JB 1977).

Dampskipsførerne var vant til å legge turistskipene i høvelige fotovinkler, så det er naturlig at de opparbeidet et øye for slående motiver.

I forbindelse med et turnstevne i Stavanger i 1903 planla turnere å gjøre maksimalt ut av «oppdagelsen». De ville vise fram Prekestolen med Turnforeningens merke – de fire F'ene for «*Fri, fro, frisk, from*», festet med barduner til fjellet. Turnmerket holdt ikke stand særlig lenge mot naturkreftene, men merkevaren Prekestolen var født.

Fotografene fulgte opp. Prekestolen ble et yndet fotomotiv blant amatører og profesjonelle. Kunstfotografen Anders Beer Wilse (1865–1949) har tatt mange trolske bilder av Prekestolen og Lysefjorden som bygger opp under mystikken i landskapet. Som disse fra 1918. Det er lett å tenke seg at han var inspirert av Victor Hugos skildring.



## Dampbåter på søndagsturer



Hjulbåten «Turist» skal på tur innover fjordene. Der hvor robbåtene ligger, har vi nå tollhus i Sandnes. Brygga kaltes Magelanusbrygga etter Magelanus Anfinnsen som bodde her, var skipper og hadde det sjøhuset vi ser.

Hjuldampere «Turist» ved Magelanusbrygga i Sandnes. Brygga var like ved den historiske «Kaien» eller «Neset» – omtrent der Langgata møter Strandgata. Sandnes var tydeligvis tidlig med i båtutrustningstrafikken. Bildet røper vel også at mange skulelystne var møtt opp, deriblant mange barn. (Foto fra Sandnes 1. «Bilder fra gamle dager» Sandnes 1998.)

De første dampskipsrutene til Stavanger ble opprettet på 1820-tallet og gikk i kyststruter til Bergen og Christiania med post og passasjerer. Ennå rundt 1850 hadde byen noen få anløp av dampskip i kystfart, men på den tiden skjedde et taktskifte i dampskipstrafikken. Rundt 1875 var byen knyttet til omverdenen, inkludert flere utenlandske byer, med et fast rutenett. I den første dampskiptiden ble utenlandsrutene og kystfarten en større suksess enn de lokale fjordrutene. Ruteopplegg, billettpriser og lastekapasitet var til å begynne med dårlig tilpasset lokale forhold.

Det var som turistbåter dampbåtene først fikk innpass på ryfylkefjordene. Da de første dampskipene pløyde Høgsfjorden på 1850-tallet var det som innleide turistbåter om søndagene. Men ryfylkefjordenes videre æra som turistmål henger sammen med utviklingen av rutebåttrafikken.



Familien Echhoff på tur i 1910–1920. (Stavanger byarkiv, BySt1984\_01\_146)



Anders Beer Wilse 1918, Høgsfjorden? (Galleri Nor. NBR9405-21138.)

## Før dampen



*Anders Beer Wilse, innerst i Lysefjorden i 1918, (Galleri Nor NBR9404:14557)*



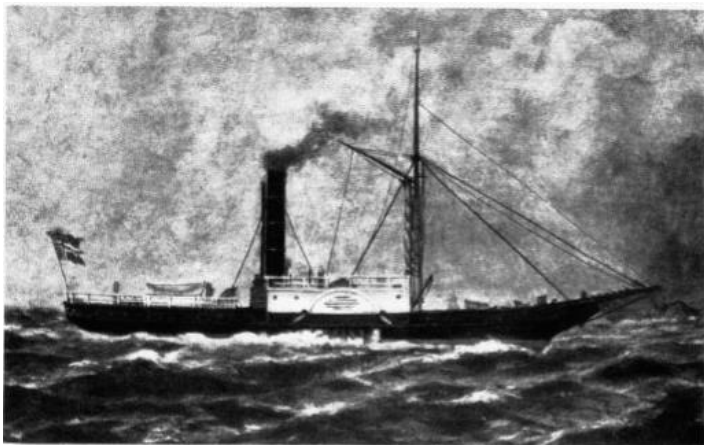
*Naust ved Lysebotn, Anders Beer Wilse 1918. (Galleri Nor NBR9405-21126)*

Lysefjorden og Høgsfjorden var den viktigste ferdselsåren – byveien til Stavanger og veien til kirke og møteplasser på Forsand og Høle. Lengst vei var det fra Lysebotn (Lyslandet), som ikke fikk rutebåt før i 1887. Men trafikkgrunnlaget var skralt og tilbudet dårlig, så seil og årer gjaldt fortsatt i mange år. Det er regnet ut at det tok to mann med hvert sitt årepar seks timer å ro fra Lysebotn til Forsand uten hviletid. En strekning på fire mil. Da var en halvveis til Stavanger. Til roturen var det en innarbeidet tradisjon å bytte om å sitte ved årene ved faste skift. Fra Lyse til Stavanger var fjorden delt inn i 22 skift. Navnene på skiftene er knyttet til landskapet og har festet seg i minnet.

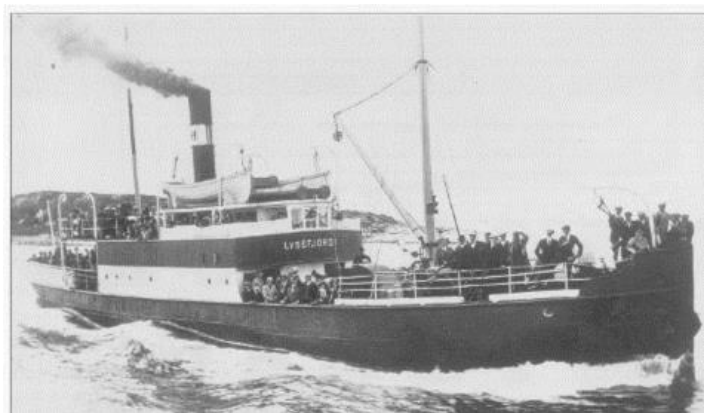
Lysefjorden var byveien, ikke bare for folk som bodde langs fjorden, men i eldre tid for folk fra Setesdal og Sirdal, før vei gjennom Setesdal i 1840-årene brakte Kristiansand nærmere (JB 1977:36)



## Rutebåttrafikken



Hjulbåten Ryfylke etter et maleri av S. N. Gjemre. (MT 1981)



Lysefjord I. Foto Kristian Berge. (MT 1981)



D/S Sandnes gikk i sommerrute på Lysefjorden rundt århundreskiftet. (Bildekilde IT 1996)

Rutebåttrafikken i Ryfylke begynte i 1855 med hjulbåten Ryfylke til Det Stavangerske Dampskibsselskab, som da var nystiftet. Den hadde ikke Høgsfjorden på ruteplanen, men kunne komme innom på søndagsturer med turister. Først i 1866 fikk Høgsfjorden faste båttrute. På sandnesinitiativ ble rutebåten Oscar I satt i rute Stavanger–Høgsfjord i 1866, et par måneder etter at den hadde begynt i trafikk mellom Sandnes og Stavanger. Anløpsstedet i Høle ble ikke den gamle båtstøplassen Hølesjøen, men det nye handelsstedet Apalstø, der Rasmus Oanes hadde slått seg ned rundt 1860.

Fra 1880-tallet kom det mer fart i rutebåttrafikken i ryfylkebygdene, i hvert fall i sommertrafikken. I 1885 ble Sandnes – Stavanger–Høgsfjord Dampskibsselskab stiftet og Oscar II satt i drift. Fra 1894 hadde den vesle båten Strand ruter på Høgsfjorden et par dager i uka, den gikk innom Bersagel og Høle og fra 1896 også Ims.

Fra 1894 hadde Hommersåkvågen fast båttrute til Stavanger. Det var det tragiske «Mellarbåtforliset» der 10 mennesker omkom i 1893, som satte fart i en mer ordnet rutebåtforbindelse, og fra 1904 fra Li.

I 1913 ble Høgsfjord Rutebåtselskap stiftet og motorskipet Høgsfjord satt i drift. Fra starten fra Høle, i 1916 kom også Bersagel og Ådnøy med, og i 1921 Ims. Den var den første rutebåten med forbrenningsmotor og den første som bar lokalt navn.

I 1922 kom det i stand ordning med melkesendinger alle hverdager fra Høle, Bersagel og Ims til Stavanger – med en nyinnkjøpt rutebåt kalt Hølefjord (før Strand), eid av det for formålet nystartede Høle og Forsand dampskipsselskap.

Tidlig på 1930-tallet ble de første skritt tatt bort fra fjordbåtene, mot en ny samferdselstid. I 1932 ble det opprettet rutebilforbindelse mellom Høle–Sandnes–Stavanger. Høle og Forsand billag var datterselskap av Høle og Forsand Dampskipsselskap. På samme tid ble det startet daglige melkeruter med bil til Høyland meieri på Sandnes og til Frue Meieri i Stavanger.

Det nye fergesambandet Lauvik–Oanes–Forsand åpnet i 1962. Det markerte en radikal omlegging av ferdelsen. Båttruter og kaier vek plassen for ferger, busser og biltrafikk.



## Dampskipsbryggene



M/S Lysefjord legger ut fra Apalstøbrygga ca. 1960. (Bildekilde IT 1996)

Rutebåtene kom før bryggene. Båtene la seg utenfor stoppestedene. Folk og varer måtte ros ut til båten, ofte av fast engasjerte «fløttmenn». På større handelssteder kunne handelsmannen bygge kai og brygge som rutebåten kunne legge til ved. Slik var det ved Apalstø, som ble det første rutebåtanløpssted i Høle. De første private bryggene var trebrygger. De var ofte dårlig egnet til å ta imot tunge dampbåter. Etter hvert som dampskipstrafikken økte, kom kravet om å bygge større, offentlige dampskipsbrygger. Å skaffe høvelige brygger ble et offentlig ansvar. Fylket stilte krav om steinbrygger for at de skulle gi støtte. Fra 1930 ble det bygd kaier i betong. Fra 1890 gav stat og kommune tilskudd til brygger som var del av hovedveianlegg, med noen unntak. De første steinbryggene i Sandnes kom i 1890 på Kaien i Sandnes og på Apalstø i Høle. De fleste dampskipsbryggene ble bygd på 1910-20-tallet. Begrepet «dampskipsbrygge» ble synonymt for offentlig brygge av stein.



Kaien i Sandnes i 1930-årene. (Bildekilde Sandnes 1860– 1935.)

Sandnes har bevart så godt som alle de gamle dampskipsbryggene. Selv om rutene som skapte dem er nedlagt og funksjonen endret, spiller bryggestedene fortsatt en viktig rolle, ikke bare som del av en historisk infrastruktur og en felles historiefortelling, men som et kjent sted i bygda å orientere seg etter, et offentlig rom der folk fortsatt kan sette hverandre i stevne. De gamle bryggene er en type felleskapets kulturminner med sterk identitetsverdi og høyt kulturhistorisk innhold.



*M/S Høgsfjord I ved brygga på Bersagel i 1962, med rutebussen på plass. Høle hadde rutebilforbindelse til Sandnes og Stavanger fra 1932, og rutebilselskapet var datterselskap til Høle og Forsand dampskipsselskap. (Foto Sissel Horve. Bildekilde I. Tjelta 1996.)*

## Veiene

Også i utbyggingen av landeveiene spilte sjøveiene en stor rolle. Utbyggingen av anløpssteder og veinettet ble sett i sammenheng, offentlig støtte til brygger forutsatt som regel tilknytning til hovedvei. Rundt 1900 fikk samferdselen flere store løft der landeveier, rutebåter og brygger ble bygd ut til et nettverk. De gamle naust og båtstøplassene.

## De gamle båtstø- og naustplassene



*Dreggvavika og Lauvåsvågen. De eldste kommunikasjonssentrene i fjordbygdene har i dag i hovedsak fritidsfunksjon.*



## Fritidsbebyggelsen

### Landsteder og lystgårder



Høyborgerskap og embetsstand i norske byer har lange tradisjoner for å skaffe seg landeiendommer utenfor byene – ladegårder der det ble drevet gårdsbruk for å sikre forsyninger av mat og lystgårder for sommeropphold – gjerne i kombinasjon. Slik var det også på «bylandet» rundt Stavanger. Enkelte bruk på Vatne har vært knyttet til det øvre sjiktet av byborgere fra Stavanger og Sandnes, og ble til tider brukt som landsteder og lystgårder. Bl.a. Fredriksborg og Trødnes på Vatne har slik bakgrunn. Dette gjenspeiles i byggeskikk og anlegg. Innfelt til venstre er hovedbygningen på Fredriksborg, ombygd til et staselig empirehus i 1853 – sjelden i Sandnes, men stilmessig i slekt med prestegården på Høyland og et par lystgårder i Stavanger. På fotoet til høyre er Arne Garborg (til venstre) på besøk på Fredriksborg. (Jærmuseet: JÆHS018.018 og JAEHS012.255.)



Villa Hasselbakken i Ganddalen er det eldste kjente landstedet i Sandnes i moderne betydning. Rundt 1880 ble en relativt stor eiendom skilt ut fra bruk 5 på Åse og registrert på forretningsmennene Brødrene Haabeth fra Stavanger. De hadde eiendommen som landsted til 1918. Her var ikke gårdsbruk, men et ganske stort hagebruk og park. Store trær rundt huset er rester av parken, men ellers er omgivelsen i dag tett bebyggt.

Huset skiller seg ut som en stor korsformet villa i dragestilinspirert sveitserstil – med utkragende andreetasje med dekorert båndgesims i etasjeskillet og særpreget vindusomramming.

## Landliggere – 1800-tallets «Inn på tunet»

Ved århundredskiftet var det alt en godt etablert skikk at byfolk ferierte på landet ved å leie seg rom i gårdstunet, som oftest i heimahuset, mens gårdens folk flyttet ut i eldhuset. Skikken strekker seg noe bakover i tid. Jon Bergsåker (1977) nevner at stavangerfolk kunne leie seg inn hos bønder ved byen for sommeren, og at byfolk av det øvre lag kunne ha sommeropphold på Jæren, dit de kjørte med hest og karjol.

Men sist på 1800-tallet hadde den voksende bybefolkning i Stavanger og Sandnes fått øynene opp for det vakre fjordlandskapet i Ryfylke til rekreasjonsformål. Det var et gårdslandskap med en småbruksstruktur der salg av gårdsproduktene og diverse binæringer i form av håndverk, fra gammelt var rettet mot Stavanger. I tillegg til vakker kyst og landlige omgivelser, var det også tradisjonell laksetursime som lokket. På Ims ble det store, gamle heimahuset til bruk nr. 6 leid ut til utenlandske laksefiskere

Et vakkert og variert landskap med lang kyst lå til grunn, men utbyggingen av rutebåttrafikken var en forutsetning. Mor og barn ble gjerne hele skoleferien gjennom, mens for far varierte det mer. Han tok gjerne rutebåten til og fra og ble en viktig del av båtenes passasjergrunnlag.

Skikken med å leie ut hovedbygningen til byfolk er for øvrig ikke spesiell for Sør-Vestlandet, men vanlig rundt de fleste store byer i Norge på denne tiden. Også det at gårdens folk flyttet ut av hovedbygningen til eldhus, sommerstuer, og sidebygninger i den travleste sommertiden, var mange steder fast tradisjon – også uten byfolk å leie ut til.

Jon Bergsåker (1977) skriver at leieforholdet nok førte til ikke så lite kulturutveksling by og land, i matskikk, innredning og måter å feste på. Byfolket holdt gjerne folkefester når skoleferien sluttet. Det ble ofte etablert leieforhold som holdt seg sommer etter sommer, der det ble knyttet nære personlige bånd. Folk fra gården kunne være gjester hos byfolket nå de var på byferd og byfolket kunne bli faste avtakere av gårdens produkter.

Skikken med byfolk inn på tunene holdt seg fra 1880-tallet til 1930-tallet. Fra da tok hyttebyggingen gradvis over. Det var det øvre samfunnsjiktet i byene som først tok landligger-institusjonen i bruk og det var også de som først bygde seg hytter.



Haugstuen på Ims, bygd 1897–99.



Eiendommen Paradis på Ims, med den såkalte Haugstuen, skal være det første landstedet som ble bygd i Høle, i 1897-98. Byggherre var hermetikkfabrikkeier og trelasthandler Christian Hauge Thiis fra Stavanger. Familien hadde da noen år først leid heimahuset på bruket de senere fikk kjøpe tomt av. Her bygget han en påkostet sveitservilla og anla stor frukthage og prydhage, som han hadde gartner til å stelle. Landstedet er godt bevart.

Riska lå nærmest Stavanger og fritidsbebyggelsen i Riska var tidligere ute generelt med mer vanlig hyttebygging. Her kom de første hyttene før første verdenskrig. Sjønære tomter på Hommersåk, Riska, Li og Lauvås, med lett tilgang på rutebåter og forbindelse til Stavanger ble tidlig populære.

Sommergjestene var velkomne. I hytter eller inne på tunet gav de kominasjonsbrukene nok et bein å stå på.

Det var i mellomkrigstida hyttebyggingen for alvor tok av. Vierveien og veien til Breivik midt på 1930-tallet åpnet for mer hyttebygging i den indre bygda i Riska. Beliggenhet til innlandsvann som Lutsivatnet, Frøylandsvatnet og Nordavatnet på Eltarvåg ble også populær.

Etterspørselen etter husvære og hytter fikk en booster under krigen – i form av å finne seg et trygt sted på landet, innledet med panikk-evakueringen ved krigsutbruddet. Alt da begynte ombygging av hytter til helårsboliger. Hyttebyggingen fortsatte for fullt i etterkrigsårene, de første årene noe bremsset av materialrestriksjonene. Boomen varte til godt ut i 50-årene.

De første feriegjestene og den tidlige fritidsbebyggelsen hørte, som Haugstuen, til det kondisjonerte sjiktet av byborgere. Men utover 1900-tallet kom vanlig folk med – som følge av den alminnelige velstandsutviklingen og ikke minst arbeiderbevegelsens kamp for *lovfestet rett til ferie*. Her sto fagforeningene sentralt. Trinn for trinn ble ferieretten styrket og flere og flere grupper kom med, men først med Arbeidervernloven i 1936 fikk arbeidstakere lovfestet rett til 9 dagers ferie med lønn. Ferieloven av 1947 ga industriarbeidere og store funksjonærgrupper rett til 3 uker.



*Sommerbolig med nyklassisistiske trekk i et hytteområde ved Riskastranda.*



*Funkishytte og en mer tradisjonell ungdomstilhytte ved Hølen.*

## Feriehjemmene



*Håndverksvendnes Forening i Stavanger var de første til å skaffe seg feriehem i Riska. I 1917 kjøpte de det tidligere småbruket Eikeberg på Lauvås. (Kilde: Enok Lauvås Hytteliv i Riska 2010).*

For å lette sine medlemmers adgang til friluftslivet skaffet fagforeningene seg egne *feriehem*. Typografene førte an på landsbasis, feriehemmet Sæterbråthen på Hadeland i 1899 skal være det første. Småbrukene i Riska og Høle egnert seg godt, og har flere eksempler på slike oppkjøp. Først ute i Riska var *Håndverksvendnes Forening i Stavanger* som i 1917 kjøpte det tidligere småbruket Eikeberg på Lauvås. I 1930 skaffet Jern- og *Metallarbeidernes forening* seg småbruket Langbakken, også på Lauvås. Etter krigen kjøpte klubben på *Rosenberg mekaniske verksted* et ubebygget område mot Uskasundet og kalte det Rosenvik.

Det første feriehemmet i Høle skiller seg ut ved at det her var firmaet Jonas *Øglænd AS* som sto for anskaffelsen til sine ansatte. Litt utenfor Dreggjavika kjøpte firmaet i 1918 en stor tomt med strandlinje, brygge og naust. Etter hvert kom det fem hytter her, noen bygd etter krigen. Den eldste hytta er revet.

Til den første puljen feriehem hører også *Bakersvennens feriehem* på Lauvik. Det ble til ved at Bakarlauget i Stavanger i 1920 kjøpte en tidligere husmannsplass under Selvik. De tok i bruk plassens hus, bygde om og satt i tillegg opp to andre hus, slik at 11 familier kunne være her samtidig. De bygde dypvannskai, som også ble til nytte for andre reisende. Helheten i anlegget, samt tilgangen for allmenheten, er i dag tatt vare på som gjestgiverstedet «Bakernes paradis» under Kronengruppen.

*Stavanger Brannkorps Feriehemforening* fikk i 1927 skilt ut en eiendom med strandtomt like ved dampskipskaia og nær *Øglænds feriehem*. Her ble det ført opp fem små hytter, hvorav fire i dag ser ut til å være de opprinnelige. De ligger gruppert rundt et fellesareal med naust og molo/brygge. Hyttene er i dag skilt ut som private eiendommer. På Selvik skaffet Stein, Jord og Sementarbeidernes seg strandtomt og bygde hytter.

Tanken bak feriehemmene var ikke begrenset til fagbevegelsen. Samtidig med «Jern og Metals» kjøp av Langbakken i 1930, kjøpte *Stavanger Kristelige Ungdomsforening* (Ynglingen) Vier, den tidligere husmannsplassen under Eltarvåg, for å ta stedet i bruk som leirplass, skole og stevnested.



Etter krigen overtok Vestlandske Vanførelag et bureisingsbruk høyt oppe på *Heiå* til Riska. De kalte det Fjordsyn og bygde en stor hovedbygning. Etter et par år med utleie som folkehøyskole, tok de stedet i bruk som feriehem for vanføre, senere som arbeidstreningsinstitusjon.



*Jern- og metallarbeidernes feriehem på Lauvås har utgangspunkt i klubbens kjøp av småbruket Langbakk ca. 1930. Heimahuset ble bygd om til samlingsrom, kjøkken og sovesaler. Der løa sto ble det danse-platting. deler av jordveien ble idrettsplass. Hyttene bygd rundt omkring. til venstre en Liten bungalowhytte fra 1930-tallet. Porten til Langbakk har initialene J & M.*



*Til venstre: Montasje av Stavanger Brannkorps' feriehem på postkort (udatert foto Stavanger byarkiv, BySt010\_0386). Til høyre: den første hytta til Øglænds feriehem var en relativt liten hytte på halvannen etasje, med bart tømmer, tydelig inspirert av dragestilen med utsvefede laftehoder oppe og nede i kryssene. Hytta ble revet i 2012 (foto 1957) Jærmuseet, JÆØFV011.15)*





*Bakersvennenes feriested, det opprinnelige heimahuset til venstre. Det ble forlenget og forhøyet til et tilnærmet klassisistisk midtgangshus.*



*Stavanger Brannkorps Feriehjemforening fikk i 1927 skilt ut en eiendom like ved Dampskipsbrygga i Dreggjavika. Anlegget er representativt for mellomkrigstidas feriehjem knyttet til arbeidslivets organisasjoner.*

De ulike foreningene tok eiendommene i bruk på forskjellige måter. Mens «Jern og Metall» hjalp medlemmene til å bygge egne hytter (med forkjøpsrett for medlemmer), satset Håndverksvennene, Bakersvennene og Ynglingene på å eie alt i fellesskap. I hyttebyen Rosenvik ble det bygd mange, separate små hytter.

Feriehjemmene i Riska og Høle representerer et viktig kapittel i fortellingen om fritidsbebyggelsen i området. Formålet var å tilføre vanlige folk nye livskvaliteter gjennom å lette tilgangen til friluftsliv og rekreasjon. Institusjonen Feriehjem er tett sammenvevd med kampen for ferielovene og arbeiderbevegelsens kamp for velferdsgoder i mellomkrigstida.



Husmannsplasser og småbruk, særlig de med strandsone var populære, for organisasjoner og andre, og trolig har mange slike småbruk kunnet få et nytt og forlenget liv som sommereiendom. Utover i 1920-30-årene ble det bygd en del hytter, nå også av det enklere slaget. Men den store hytteboomen kom først i tidlig etterkrigstid. Mye var for Stavangerfolk, men også for folk fra Sandnes. Størparten av hyttene ligger ved Høgsfjord. På Bersagel er det flere ganske tette miljøer med landsteder og hytter, men de ligger også mer spredt blant gårdsbebyggelsen, som på Ims. Og i noen områder av Lutsi-Imsvassdraget. Det er kun en liten del av fritidsbebyggelsen før siste krig som er med i registeret.



## Hyttestiler

Fritidsbebyggelsen fulgte tidas arkitekturstiler, men det er også en tydelig trend å følge lokal byggeskikk. «Jærhusstilen» dukker opp i mellomkrigstida, og ble særlig populær som hytte. Det finnes fine eksempler i både Riska og Høle, bl.a. et anlegg med karakter av landsted på Ims. På Selvik står et sommerhus i klassisistisk «ryfylkestil». Begge typer inngår i en variant av mellomkrigstidas klassisisme som har klare lokale forbilder. Del av samme bilde er sommergjestens bruk av stein, som innhegning og ved bygging av steinnaust. Nodhagen på Eskeland har eksempel på det siste. Til fritidsbebyggelsen hørte ofte et kulturlandskap med steingardsinnhegninger, frukthaver og forseggjorte hageporter.



*Eiendommen «Gårdstunet» er et landsted med fritidsbolig i jærhusstil. Det ble skilt ut i 1928 og trolig bebygd på den tida. Hovedhuset er et klassisistisk midtgangshus formet som om det har to skuter for endeveggene. Til landstedet hører stor hage og tilpasset uthus.*



Åbråtet, Selvik. Sommerhus i klassisistisk ryfylkestil, bygd i første del av 1900-tallet for en sjøkaptein fra Stavanger. Utgangspunktet var et tilflyttet gammelt heimahus fra gård.



Jærhushytte i lia opp for den gamle veien mellom Apalstø og Selvik ved Trodal.



Gråsteinsnaust fra 1920-tallet knyttet til firtidsbebyggelsen i Naustervik



## Hoteller og overnattingssteder

Høgsfjord–Lysefjord utviklet ikke noen fast hotellnæring på turistene. Men på Øygarden på Lyslandet innerst i Lysefjorden ble heimahuset på gården leid ut som «Hotellet» om sommeren. I hotellboka sto det navn til mange kjente europeere.

Sjøhuset på Apalstø ble bygd om til pensjonat etter 1900, og har arkitekturdetaljer som forteller om den tiden. Det var også pensjonat i det tidligere «herredshuset» i Høletorget, en tid etter 1900.

På Ims var det en tid på 1930-tallet et kristelig hvilehjem, Solvåg pensjonat/Ims gjestgiveri. Det ble drevet i et tidligere heimahus på gård, som var skilt ut som egen eiendom noen år før. Her var lakseturisme i Imsa opprinnelig en del av attraksjonen og grunnlaget. Etter en tid som sommerhus til utleie brant det i 1939, men virksomheten har fortsatt i nytt hus.

Men landliggerene skapte inntekter for gårdsbrukere, fergeselskap og handelsmenn. Det gjorde også senere salg av hyttetomter og andre tjenester til fritidsbosettingen.



*Apalstø har fine detaljer fra tiden som pensjonat. Trolig inspirert av dekoren på Høle kirke.*

# Turisforeningen

## Fjordene



Utsnitt av rutebok for Lysefjorden og fjellovergangene i 1902.



Prekestolen som postkortmotiv. (Ryfylkemuseet, rfp2015-166-076)

Turistene, dvs. «de utenlandske Lystreisende» hadde først i 1850-60 årene begynt å komme til Norge. Kristiania og østlandsområdet ble først «oppdaget», noe som i 1868 gav støtet til dannelsen av Den Norske Turistforening. Siden fant strømmen andre veier, ansporet av kongs Oscar II's kroningsreise til Trondheim i 1873. Som en direkte følge av kroningsreisen startet det engelske reisebyrået Thomas Cook sine Nord-Norge-turer, en trafikk som Det Bergenske Dampskibsselskap fikk en stor del i – noe som igjen bidro til at Bergen ble det nye knutepunktet i turisttrafikken.

Da Stavanger Turistforening ble stiftet i 1887 var formålet å sette Stavanger på kartet i turistsammenheng. Bakteppet var det økonomiske krakket som hadde rammet byen ved inngangen til 1880-årene – med svikt i byens kjernevirksomheter om sildehandel og skipsrederi og med ringvirkninger for andre næringer. Dette var utfordrende tider for Sandnes også, men den nye byen var ikke lenger så avhengig av skipsfarten, og var i ferd med å skape seg en økonomi spredt på flere næringer – innen trevare, mølledrift og handel, pluss en leirvareindustri i vekst.

I Stavanger gikk flere etablerte, store handelshus konkurs. Det var en uttalt oppgave for foreningen at flere turister skulle legge veien om byen og omegn. Oppgaven var så viktig at «Alle må være med, Grosserere, Embedsmænd og Haandværkere, Høie og Lave, Gamle og Unge.» Målet var «... at gjøre Stavanger delaktig i den nye Næringskilde, der hvert Aar flyder rigeligere for den største Del af vort Land» (BWJ 1987).

Hovedmålet for foreningens arbeid var først å få trukket inn Sand–Suldalområdet og Brattlandsdalen, men ganske snart kom Lysefjorden og heiene innover mot Setesdalen og Sirdalen med. Det var også foreningens mål å spore opp «austmennenes» gamle ferdselsveier over fjellet og å bygge overnattingshytter. Så lenge sjøveis ferdsel rådte som viktigst var Stavanger byen for Setesdal og Sirdal, og byveien gikk over fjellet og på Lysefjorden/Høgsfjorden.

Tur til Lysefjorden inngikk i programmet til den store turistutstillingen som foreningen fikk i stand i Stavanger i 1890. Dampskipsselskapene satt opp særlige turistruter og markerte turistfjell med flagg og merker. Båtførerne manøvrerte etter uttenkte synsvinkler i forhold til fjellene. De smøg seg innunder Prekestolen (600 m) og blåste i fløyta slik at turistene skulle fatte og forstå hvor høy opp det var. Kjente fjellformasjoner på andre siden av fjorden var lengst inn Kjerag (1000 m), Nesapiggane med utoverhengende vårbekker og lenger ut den spisse fjellnåla Giskjå, «Jomfru Maia med barnet». I dag er Fløyrlø, med kraftverk og tilknyttet bygningsmiljø fra 1918, en unik kulturhistorisk attraksjon på



samme strekning – bygd samtidig med den klassiske fjordbåtursimen, men basert på andre ressurser i det samme fjellandskapet. Turistferdselen, både turistrutene og den økende strømmen av sommergjester på vei til og fra «landligge», var med å styrke trafikkgrunnet for rutebåtene. Sommertrafikken gjorde det mulig å holde ruter i gang også vinterstid.

### «Innenfor Jæren og sønnenom fjordene»



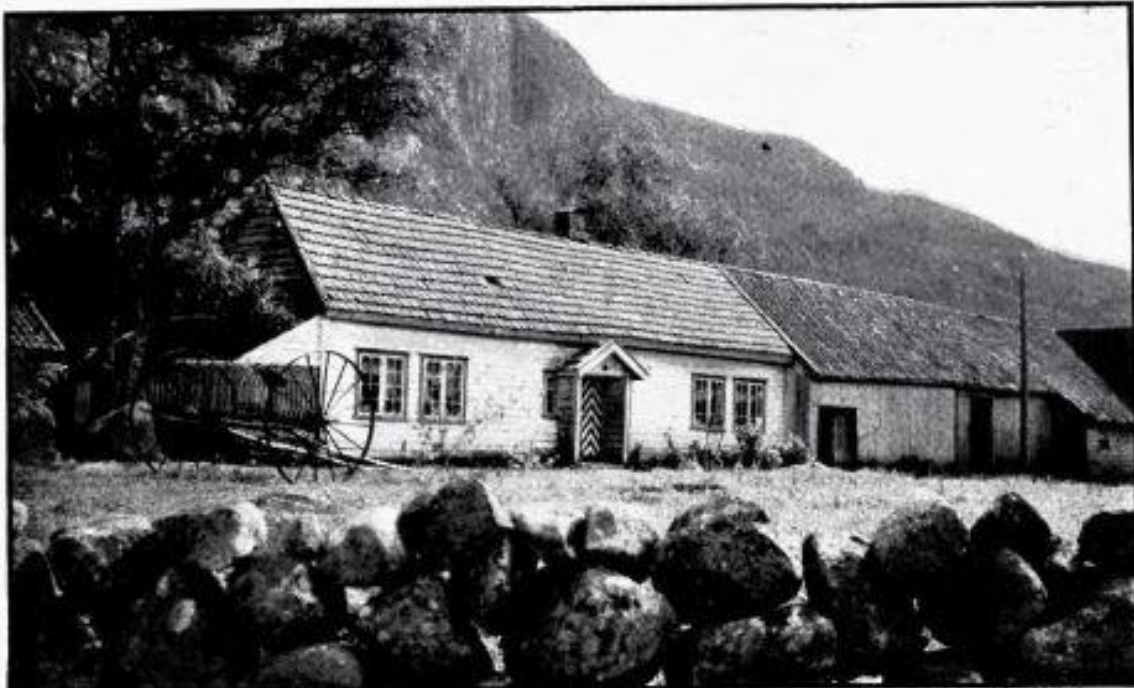
En gruppe bilister på tur langs Lutsivatnet på 1930-tallet. Det er ikke mer trafikk enn at man kan stoppe opp for fotografen, som var Hans Henriksen (1893–1942). (Stavanger byarkiv, BySt1989\_08\_4088)

Stavanger Turistforenings årbok for 1934 er viet «... landsdelen innenfor Jæren og sønnenom fjordene», det vil si Gjesdal, Høle og Riska, med utsnitt av Time, Høyland og Forsand. På denne tida er årbøkene utviklet til beskrivelser med stor bredde og innhold. Her gis en begeistret, kulturgeografisk innføring i geologi, landskap, historie, navn og næringsliv. Beskrevet av Olav Engen (mfl.) med lyrisk ordvalg og stemningsfulle fotografier

av naturlandskap, kulturlandskap og bebyggelse. Sansen for det lokale særpreget i landskap, historie og byggeskikk vises i tekst og foto. Om båtturen og dampskipsferdselen sto sentralt i foreningens første tid, har foreningen nå også tatt veiene fatt, som beskrives inngående med sine opplevelser. «Hovedlinjene gjennom fjellbygdene er meget gode bilveier». Det konstateres at bilene nå har tatt mye av trafikken på sørsiden av fjorden. Men ingenting kan «... erstatte eller skape stemningen fra en sommerdags ferd innover den vakre fjord og de skogkranste idyller».



På foreningens veikart i årboken fra 1934 står det Bymarken på deler av Lifjellet. Da Stavanger mangler bymark i sin nærmestes omegn gikk turistforeningen i 1934 til innkjøp av den delen av Lifjellet som vender mot byen. Ved Lihalsen nede ved fjorden ble det laget en liten sandstrand. Dette var del av Hetland kommune da kjøpet fant sted, fra 1965 del av Sandnes.



*Auglend.*

Fot. Otto Floor



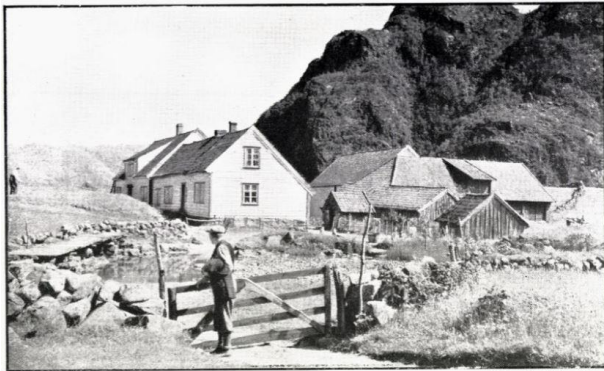
Foto: Johannessen, Finn / Ryfylkemuseet

### **Cykkeltur Dansen-Vommå-Ims-Høle. Arne Rasmussen. Korsvold. 2. mai 1937**

Konvolutt 237. Bildene har hatt nr. 1727-1735.

*Karakteristisk byggeskikk med sammenbygd heimahus og løe var populært fotomotiv på 1930-tallet. Øverst fra Turistforeningens årbok 1934. Nederst fotografi tatt av spreke sykklister i 1937. I dag har vi bare bildene av huset. (Digitalt museum: RFM2010-069-237).*





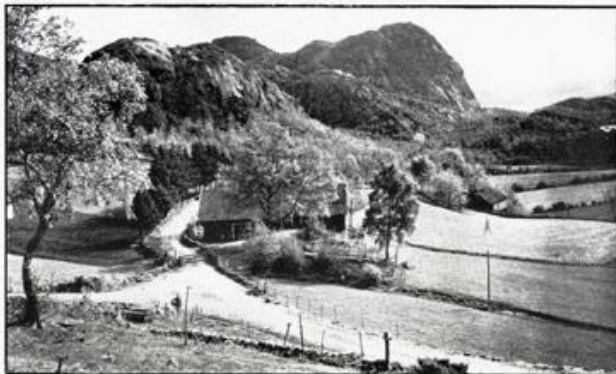
Selvig.

Fot. G. Wareberg



Kornskur, Vatne.

Fot. Otto Floor



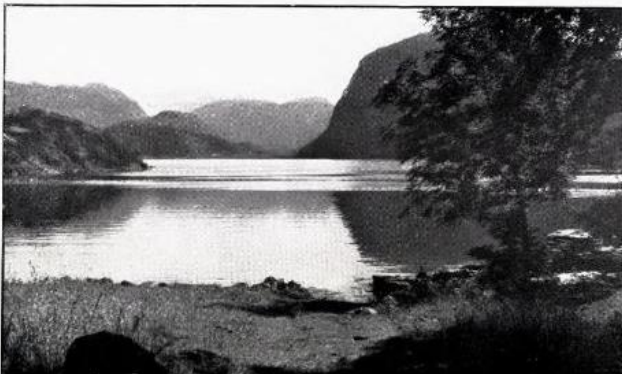
Hørve.

Fot. G. Wareberg



Fra Høle.

Fot. Bj. Gullichsen



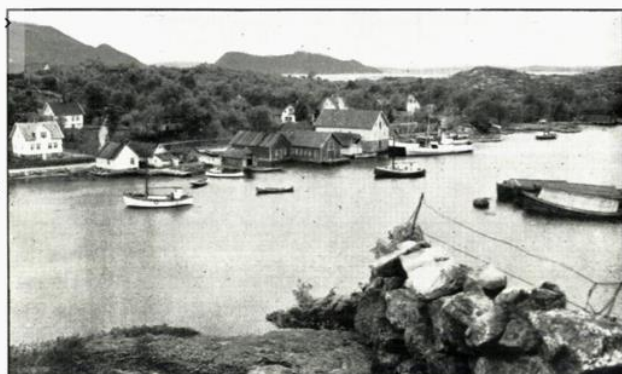
Fra Selvigsvågen, Høle.

Fot. Bj. Gullichsen



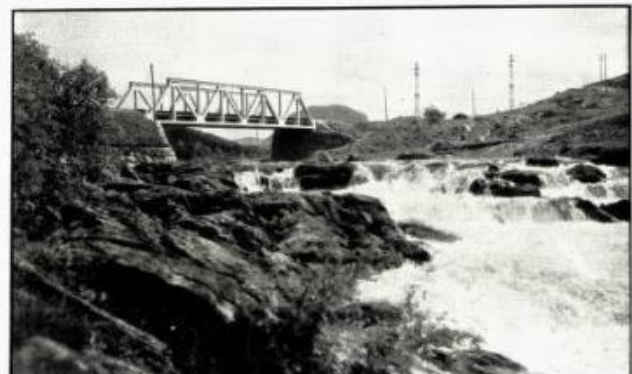
Torvloe i Høyland.

Fot. Otto Floor



Hommersdå.

Fot. G. Wareberg



Foss-Eigjeland.

Fot. Otto Floor

Et lite utvalg av den rike fotodokumentasjonen av landskap, kultur og næringsliv fra Riska, Høle og Høyland skildret i Stavanger Turistforenings Årbok fra 1934.





*Nodhagen, Bersagel. En sjøkapteins villa, gitt i gave til kommunen som gamle hjem i 1944. I 2007 overtok Stavanger Turistforening ansvaret for eiendommen, som også omfatter et steinnaust og hage med gamle trær*



*Turistforeningens nyoppussede heimahus fra 1912 med ny «læ» på Gramstad, innkjøpt 2006.*



*«Bakken er den best kjende av fjellgardane på nordsida av Lysefjorden. Her er det bevart eit komplett gardstun med våningshus og uthus. Frå 1. januar 2019 er Bakken ei av hyttene i rutenettet til Stavanger Turistforening. Det betyr at overnattingstilbodet på vandrerruta «Lysefjorden. rundt» etter kvart får ei vesentleg kvalitetsheving. Under ein av hidlarane på Bakken var det smie. Foto: Kjell Helle-Olsen. (Fra Kulturminneplan for forsand 2020).*



## KILDER

Bergsåker, Jon, *Høle gjennom hundreåra*. Sandnes 1964.

Bergsåker, Jon, *Båten og bygda*. Høgsfjord Rutelag AS, Stavanger 1977.

Engen, Sigleif: *Forsandboka - Gards- og ættesoge*, bind 1 (del 1 og 2) 1981, 2 1985 og 3 1989, Forsand kommune.

Grude, Egil Harald. *Fra brygger til storhavn. Stavanger Havn*. Universitetsforlaget AS. 1985.

Hansen Halvdan Magnus og Tjeltveit, Njål, *Lysefjorden, en kulturhistorisk reise*. Forsand kommune 1998.

Hebnes, John og Risdal, Sigurd Olav. *Foto fra Ganddal. Fra klyngetun til bygd. Næring og samfunn, lag og foreninger fram til 1965*. Lions Club Sandnes/Gandal 2017

Jacobsen, Johan A. 1977 *Til deg du fjell. Stavanger turistforening 90 år*. «Prekestolens «opdagelse»». s. 122. 1977.

Jonasen J. Schanche. *Høyland gjennom 100 år*. Sandnes 1972.

*Norges bebyggelse 1958*. Herredsbindet for Rogaland midtre del.

Obrestad Tor, «11 knop mot Lysebotn». *Stavanger Aftenblad* 20 juli 2002.

Sandberg, Tor, *Dagsavisen*. «Tolket forbud feil». Om byggeforbud i strandsonen. 22. mars 2018.

Stavanger Turistforening. *Årbok 1912*. «Kort beretning om foreningen virksomhet 1887–1912».

Stavanger Turistforening. *Årbok 1987. 100 år i fjellet*. Bodil Wold Johnsen: «Turistforeningens røtter», s. 18. Odd Bråntveit: «Turistforeningen og bygda», s. 42. Fra Turistforeningens annaler. S. 96.

Stavanger Turistforening. *Årbok 1934*. Engen, Olav (mfl.) «Gjesdal, Høle og Riska. Med utsnitt av Time, Høyland og Forsand».

Stavanger Turistforening. *Årbok 1932, Jæren*. Nygård, Olaf, «Sandnes».

Sørby, Hild og Paavola, Mette. *Sandnes arkitektur*, 2011

Tjelta, Ivar. *Forsand & Høle – fjordene, bygdene og folket*. 1996.

Tjeltveit, Njål *Kaiene våre*. Statens vegvesen Rogaland 2000.

Tjeltveit, Njål. *Bygda sitt hjarta. Båtstoppestader i Ryfylke*. Ryfylkemuseet 1993.

Todnem, Brit Sissel, «Geografisk og historisk vandring i bygda» s. 8. Brit Sissel Todnem, red *Hytteliv i Riska*». 2010.

Torgersen, Magnus. *Fjordabådane. Rutebåter i Ryfylke 1855–1980*. Stavanger Aftenblad 1981.

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. <https://www.arbark.no/>

1881.no, Historiske kart.

Utskiftingskart, Sandnes kommune.

<http://kartverket.no/Kart/Historiske-kart/Historiske-kart-galleri>.

<http://www.temakart-rogaland.no/>, Norge i bilder 1937.

<https://digitaltmuseum.no/>

[Galleri NOR \(nb.no\)](#)

Interkommunalt arkiv Rogaland IKS (IKA Rogaland), Widerøesamlingen. [Kontakt oss](#) | [IKA Rogaland](#)

*Foto forside: Anders Beer Wilse, 1918, 30 juli*. Galleri Nor Internnr NBR9405: 21132. Hans Henriksen. Stavanger byarkiv, BySt1989\_08\_4088.